॥ श्री ॥

श्रीमदान्दतीर्थभगवत्पादविरचितः

॥ श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

[सर्गानुसर्ग -लय -प्रादुर्भाव – निर्णयः]

ॐ ॥ जयत्यजोऽखण्डगुणोरुमण्डलः
सदोदितो ज्ञानमरीचिमाली ।
स्वभक्तहार्द्वोच्चतमोनिहन्ता
व्यासावतारो हरिरात्मभास्करः ॥ १ ॥

जयत्यजोऽक्षीणसुखात्मबिम्बः
स्वैश्वर्यकान्तिप्रततः सदोदितः ।
स्वभक्तसन्तापदुरिष्टहन्ता
रामावतारो हरिरीशचन्द्रमा ॥ २ ॥

जयत्यसङ्ख्योरुबलाम्बुपूरो
गुणोच्चरत्नाकर आत्मवैभवः ।
सदा सदात्मज्ञनदीभिराप्यः
कृष्णावतारो हरिरेकसागरः ॥ ३ ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरये ॥ ४ ॥

जयो नामेतिहासोऽयं कृष्णद्वैपायनेरितः ।
वायुर्न्नरोत्तमो नाम देवीति श्रीरुदीरिता ॥ ५ ॥

नारायणो व्यास इति वाच्यवक्तृस्वरूपकः ।
एकः स भगवानुक्तः साधकेशो नरोत्तमः ॥ ६ ॥

उपसाधको नरश्चोक्तो देवी भाग्यात्मिका नृणाम् ।
सरस्वती वाक्यरूपा तस्मान्नम्या हि तेऽखिलाः ।
कृष्णौ सत्या भीमपार्थौ कृष्णेत्युक्ता हि भारते ॥ ७ ॥

सर्वस्य निर्णयसुवाक्यसमुद्धृती तु
स्वद्ध्याययोर्हरिपदस्मरणेन कृत्वा |
आनन्दतीर्थवरनामवती तृतीया
भौमी तनुर्मरुत आह कथाः परस्य || ८ ||

व्यूढश्चतुर्द्धा भगवान् स एको
मायां श्रियं सृष्टिविधित्सयाऽऽर |
रूपेण पूर्वेण स वासुदेवनाम्ना
विरिञ्चं सुषुवे च साऽतः || ९ ||

|| १० ||

सङ्कर्षणाच्चापि जयातनूजो
बभूव साक्षाद् बलसंविदात्मा |
वायुर्य एवाथ विरिञ्चनामा
भविष्य आद्यो न परस्ततो हि || १० ||

सूत्रं स वायुः पुरुषो विरिञ्चः
प्रद्युम्नतश्चाथ कृतौ स्त्रियौ द्वे |
प्रजज्ञतुर्यमळे तत्र पूर्वा
प्रधानसञ्ज्ञा प्रकृतिर्ज्जनित्री || ११ ||

श्रद्धा द्वितीयाऽथ तयोश्च योगो
बभूव पुंसैव च सूत्रनाम्ना |
हरेर्न्नियोगादथ सम्प्रसूतौ
शेषः सुपर्णश्च तयोः सहैव || १२ ||

शेषस्तयोरेव हि जीवनामा
कालात्मकः सोऽथ सुपर्ण आसीत् |
तौ वाहनं शयनं चैव विष्णोः
काला जयाद्याश्च ततः प्रसूताः || १३ ||

काला जयाद्या अपि विष्णुपार्षदा
यस्मादण्डात् परतः सम्प्रसूताः ।
नीचाः सुरेभ्यस्तत एव तेऽखिला
विष्वक्सेनो वायुजः खेन तुल्यः ॥ १४ ॥

व्यूहात् तृतीयात् पुनरेव विष्णोः
देवांश्चतुर्वर्णगतान् समस्तान् ।
सङ्गृह्य बीजात्मतयाऽनिरुद्धो
न्यधत्त शान्त्यां त्रिगुणात्मिकायाम् ॥ १५ ॥

ततो महत्तत्वतनुर्विरिञ्चः
स्थूलात्मनैवाजनि वाक् च देवी ।
तस्यामहङ्कारतनु स रुद्रं
ससर्ज बुद्धिं च तदर्द्धदेहाम् ॥ १६ ॥

बुद्ध्यामुमायां स शिवस्त्रिरूपो
मनश्च वैकारिकदेवसङ्घान् ।
दशेन्द्रियाण्येव च तैजसानि
क्रमेण खादीन् विष्यैश्च सार्द्धम् ॥ १७ ॥

पुंसः प्रकृत्यां च पुनर्विरिञ्चा-
च्छिवोऽथ तस्मादखिलाः सुरेशाः ।
जाताः सशक्राः पुनरेव सूत्रा-
च्छ्रद्धा सुतानाप सुरप्रवीरान् ॥ १८ ॥

शेषं शिवं चेन्द्रमथेन्द्रतश्च
सर्वे सुरा यज्ञगणाश्च जाताः ।
पुनश्च माया त्रिविधा
बभूव सत्वादिरूपैरथ वासुदेवात् ॥ १९ ॥

॥ २० ॥

सत्वात्मिकायां स बभूव तस्मात्
स विष्णुनामैव निरन्तरोऽपि ।
रजस्तनौ चैव विरिञ्च आसीत्
तमस्तनौ शर्व इति त्रयोऽस्मात् ॥ २० ॥

एते हि देवाः पुनरण्डसृष्टा-
वशक्नुवन्तो हरिमेत्य तुष्टुवुः ।
त्वं नो जगच्चित्रविचित्रसर्ग-
निस्सीमशक्तिः कुरु सन्निकेतम् ॥ २१ ॥

इति स्तुतस्तैः पुरुषोत्तमोऽसौ
स विष्णुनामा श्रियमाप सृष्टये ।
सुषाव सैवाण्डमधोक्षजस्य
शुष्मं हिरण्यात्मकम्बुमद्ध्ये ॥ २२ ॥

तस्मिन् प्रविष्टा हरिणैव सार्द्धं
सर्वे सुरास्तस्य बभूव नाभेः ।
लोकात्मकं पद्ममुष्य मद्ध्ये
पुनर्विरिञ्चोऽजनि सद्गुणात्मा ॥ २३ ॥

तस्मात् पुनः सर्वसुराः प्रसूतास्ते
जानमाना अपि निर्णयाय ।
निसृत्य कायादुत पद्मयोनेः
सम्प्राविशन् क्रमशो मारुतान्ताः ॥ २४ ॥

पपात वायोर्गमनाच्छरीरं
तस्यैव चाऽवेशात् उत्थितं पुनः ।
तस्मात् स एको विबुधप्रधान
इत्याश्रिता देवगणास्तमेव ॥ २५ ॥

हरेर्विरिञ्चस्य च मद्ध्यसंस्थिते-
स्तदन्यदेवाधिपतिः स मारुतः |
ततो विरिञ्चो भुवनानि सप्त
ससप्तकान्याशु चकार सोऽब्जात् || २६ ||

तस्माच्च देवा ऋषयः पुनश्च
वैकारिकाद्याः सशिवा बभूवुः |
अग्रे शिवोऽहम्भव एव बुद्धे-
रुमा मनोजौ सह शक्रकामौ || २७ ||

गुरुर्मनुर्द्दक्ष उतानिरुद्धः
सहैव पश्चान्मनसः प्रसुताः |
चक्षुःश्रुतिभ्यां स्पर्शात् सहैव
रविः शशी धर्म इमे प्रसूताः || २८ ||

जिह्वाँभवो वारिपतिर्न्नसोश्च
नासत्यदस्रौ क्रमशः प्रसूताः |
ततः सनाद्याश्च मरीचिमुख्या
देवाश्च सर्वे क्रमशः प्रसूताः || २९ ||

|| ३० ||

ततोऽसुराद्या ऋषयओ मनुष्या
जगद् विचित्रं च विरिञ्चितोऽभूत् |
उत्तक्रमात् पूर्वभवस्तु योयः
श्रेष्ठः सस ह्यासुरकानृते च || ३० ||

पूर्वस्तु पश्चात् पुनरेव जातो
नाश्रेष्ठतामेति कथञ्चिदस्य |
गुणास्तु कालात् पितृमातृदोषात्
स्वकर्मतो वाऽभिभवं प्रयान्ति || ३१ ||

लयो भवेद् व्युत्क्रमतो हि तेषां
ततो हरिः प्रळये श्रीसहायः ।
शेते निजानन्दममन्दसान्द्र
सन्दोहमेकोऽनुभवन्ननन्तः || ३२ ||

अनन्तशीर्षास्यकरोरुपादः
सोऽनन्तमूर्त्तिः स्वगुणाननन्तान् ।
अनन्तशक्तिः परिपूर्णभोगो
भुञ्जन्नजस्रं निजरूप आस्ते || ३३ ||

एवं पुनः सृजते सर्वमेतद-
नाद्यनन्तो हि जगत्प्रवाहः ।
नित्यश्च जीवाः प्रकृतिश्च नित्या
कालश्च नित्यः किमु देवदेवः || ३४ ||

यथा समुद्रात् सरितः प्रजाताः
पुनस्तमेव प्रविशन्ति शश्वत् ।
एवं हरेर्न्नित्यजगत्प्रवाह-
स्तमेव चासौ प्रविशत्यजस्रम् || ३५ ||

एवं विदुर्ये परमामनन्ताम-
जस्य शक्तिं पुरुषोत्तमस्य ।
तस्य प्रसादादथ दग्धदोषा-
स्तमाप्नुवन्त्याशु परं सुरेशम् || ३६ ||

देवानिमान् मुक्तसमस्तदोषान्
स्वसन्निधाने विनिवेश्य देवः ।
पुनस्तदन्यानधिकारयोग्यां-
स्तत्तद्गणानेव पदे नियुङ्क्ते || ३७ ||

पुनश्च मारीचत एव देवा
जाता आदित्यामसुराश्च दित्याम् ।
गावो मृगाः पक्ष्युरगादिसत्वा
दाक्षायणीष्वेव समस्तशोऽपि ॥ ३८ ॥

ततः स मग्नामलयो लयोदधौ
महीं विलोक्याऽशु हरिर्वराहः ।
भूत्वा विरिञ्चार्थ इमां सशैला-
मुद्धृत्य वारामुपरि न्यधात् स्थिरम् ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥

अथाब्जनाभप्रतिहारपालौ
शापात् त्रिशो भूमितळेऽभिजातौ ।
दित्यां हिरण्यावथ राक्षसौ च
पैतृष्वसेयौ च हरेः परस्तात् ॥ ४० ॥

हतो हिरण्याक्षः उदारविक्रमो
दितेः सुतो योऽवरजः सुरार्थे ।
धात्राऽर्थितेनैव वराहरूपिणा
धरोद्धृतौ पूर्वहतोऽब्जजोद्भवः ॥ ४१ ॥

अथो विधातुर्मुखतो विनिःसृतान्
वेदान् हयास्यो जगृहेऽसुरेन्द्रः ।
निहत्य तं मत्स्यवपुर्ज्जगोप
मनुं मुनींस्तांश्च ददौ विधातुः ॥ ४२ ॥

मन्वन्तरप्रळये मत्स्यरूपो
विद्यामदान्मनवे देवदेवः ।
वैवस्वतायोत्तमसंविदात्मा
विष्णोः स्वरूपप्रतिपत्तिरूपाम् ॥ ४३ ॥

अथो दितेर्ज्येष्ठसुतेन शश्वत्
प्रपीडता ब्रह्मवरात् सुरेशाः |
हरिं विरिञ्चेन सहोपजग्मु-
र्दौरात्म्यमस्यापि शशंसुरस्मै || ४४ ||

अभिष्टुतस्तैर्हरिरुग्रवीर्यो
नृसिंहरूपेण स आविरासीत् |
हत्वा हिरण्यं च सुताय तस्य
दत्वाऽभयं देवगणानतोषयत् || ४५ ||

सुरासुराणामुदधिं विमथ्नतां
दधार पृष्ठेन गिरिं स मन्दरम् |
वरप्रदानादपरैरधार्यं
हरस्य कूर्मो बृहदण्डवोढा || ४६ ||

वरादजेयत्वमवाप दैत्यराट्
चतुर्मुखस्यैव बलिर्यदा तदा |
अजायतेन्द्रावरजोऽदितेः सुतो
महानजोऽप्यब्जभवादिसंस्तुतः || ४७ ||

स वामनात्माऽसुरभूतोऽध्वरं
जगाम गां सन्नमयन् पदेपदे |
जहार चास्माच्छलतस्त्रिविष्टपं
त्रिभिः क्रमैस्तच्च ददौ निजाग्रजे || ४८ ||

पितामहेनास्य पुरा हि याचितो
बलेः कृते केशव आह यद् वचः |
नायाच्ञयाऽहं प्रतिहन्मि तं बलिं
शुभाननेत्येव ततोऽभ्ययाचत || ४९ ||

|| ५० ||

बभूविरे चन्द्रललामतो वरात्
पुरा ह्यजेया असुरा धरातळे ।
तैरर्द्दिता वासवनायकाः सुराः
पुरो निधायाब्जजमस्तुवन् हरिम् || ५० ||

विरिञ्चसृष्टैर्न्नितरामवद्ध्यौ
वराद् विधातुर्द्दितिजौ हिरण्यकौ ।
तथा हयग्रीव उदारविक्रम-
स्त्वया हता ब्रह्मपुरातनेन || ५१ ||

स चासुरान् रुद्रवरादवद्ध्या-
निमान् समस्तैरपि देवदेव ।
निःसीमशक्त्यैव निहत्य सर्वान्
हृदम्बुजे नो नेवसाथ शश्वत् || ५२ ||

इत्यादरोक्तस्त्रिदशैरजेयः
स शार्ङ्गधन्वाऽथ भृगूद्वहोऽभूत् ।
रामो निहत्यासुरपूगमुग्रं
नदाननादिर्विदधेऽसृजैव् || ५३ ||

ततःपुलस्त्यस्य कुले प्रसूतौ
तावादिदैत्यौ जगदेकशत्रू ।
परैरवद्ध्यौ वरतः पुरा हरेः
सुरैरजेयौ च वराद् विधातुः || ५४ ||

सर्वैरजेयः स च कुम्भकर्णः
पुरातने जन्मनि धातुरेव ।
वरान्नरादीनृत एव रावण-
स्तदातनात् तौ त्रिदशानबाधताम् || ५५ ||

तदाऽब्जजं शूलिनमेव चाग्रतो
निधाय देवाः पुरुहूतपूर्वकाः ।
पयोम्बुदौ भोगिपभोगशायिनं
समेत्य योग्यां स्तुतिमभ्ययोजयन् ॥ ५६ ॥

त्वमेक ईशः परमः स्वतन्त्र-
स्त्वमादिरन्तो जगतो नियोक्ता ।
त्वदाज्ञयैवाखिलमम्बुजोद्भवा
वितेनिरेऽग्र्याश्चरमाश्च येऽन्ये ॥ ५७ ॥

मनुष्यमानात् त्रिशतं सषष्टिकं
दिवौकसामेकमुशन्ति वत्सरम् ।
द्विषट्सहस्रैरपि तैश्चतुर्युगं
त्रेतादिभिः पादश एव हीनैः ॥ ५८ ॥

सहस्रवृत्तं तदहः स्वयम्भुवो
निशा च तन्मानमितं शरच्छतम् ।
त्वदाज्ञया स्वाननुभूय भोगा-
नुपैति सोऽपि त्वरितस्त्वदन्तिकम् ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥

त्वया पुरा कर्णपुटाद् विनिर्मितौ
महासुरौ तौ मधुकैटभाख्यौ ।
प्रभञ्जनावेशवशात् तवाऽज्ञया
बलोद्धतावाशु जले व्यवर्द्धताम् ॥ ६० ॥

त्वदाज्ञया ब्रह्मवरादवद्ध्यौ
चिक्रीडिषासम्भवया मुखोद्गतान् ।
स्वयम्भुवो वेदगणानहार्षतां
तदाऽभवस्त्वं हयशीर्ष ईश्वरः ॥ ६१ ॥

आहृत्य वेदानखिलान् प्रदाय
स्वयम्भुवे तौ च जघन्थ दस्यू ।
निष्पीड्य तावूरुतळे कराभ्यां
तन्मेदसैवाऽशु चकर्थ मेदिनीम् ॥ ६२ ॥

एवं सुराणां च निसर्गजं बलं
तथाऽसुराणां वरदानसम्भवम् ।
वशे तवैतद् द्वयमप्यतो वयं
निवेदयामः पितुरेव तेऽखिलम् ॥ ६३ ॥

इमौ च रक्षोधिपती वरोद्धतौ
जहि स्ववीर्येण नृषु प्रभूतः ।
इतीरिते तैरखिलैः सुरेश्वरैः
बभूव रामो जतीपतिः प्रभुः ॥ ६४ ॥

स कश्यपस्यादितिगर्भजन्मनो
विवस्वतस्तन्तुभवस्य भूभृतः ।
गृहे दशस्यन्दननामिनोऽभूत्
कौसल्यकानाम्नि तदर्थिनेष्टः ॥ ६५ ॥

तदाज्ञया देवगणा बभूविरे
पुरैव पश्चादपि तस्य भूम्नः ।
निषेवणायोरुगुणस्य वानरे-
ष्वथो नरेष्वेव च पश्चिमोद्भवाः ॥ ६६ ॥

स देवतानां प्रथमो गुणाधिको
बभूव नाम्ना हनुमान् प्रभञ्जनः ।
स्वसम्भवः केसरिणो गृहे प्रभुः
बभूव वाली स्वत एव वासवः ॥ ६७ ॥

सुग्रीव आसीत् परमेष्ठितेजसा
युतो रविः स्वात्मत एव जाम्बवान् |
य एव पूर्वं परमेष्ठिवक्षस-
स्त्वगुद्भवो धर्म इहाऽस्यतोऽभवत् || ६८ ||

य एव सूर्यात् पुनरेव सञ्ज्ञया
नाम्ना यमो दक्षिणदिक्प आसीत् |
स जाम्बवान् दैवतकार्यदर्शिना
पुरैव सृष्टो मुखतः स्वयम्भुवा || ६९ ||

|| ७० ||

ब्रह्मोद्भवः सोम उतास्य सूनोः
अत्रेरभूत् सोऽङ्गद एव जातः |
बृहस्पतिस्तार उतो शची च
शक्रस्य भार्यैव बभूव तारा || ७० ||

बृहस्पतिर्ब्रह्मसुतोऽपि पूर्वं
सहैव शच्या मनसोऽभिजातः |
ब्रह्मोद्भवस्याङ्गिरसः सुतोऽभू-
न्मारीचजस्यैव शची पुलोम्नः || ७१ ||

स एव शच्या सह वानरोऽभूत्
स्वसम्भवो देवगुरुर्बृहस्पतिः |
अभूत् सुषेणो वरुणोऽश्विनौ च
बभूवतुस्तौ विविदश्च मैन्दः || ७२ ||

ब्रह्मोद्भवौ तौ पुनरेव सूर्याद्
बभूवतुस्तत्र कनीयसस्तु |
आवेश ऐन्द्रो वरदानतोऽभूत्
ततो बलीयान् विविदो हि मैन्दात् || ७३ ||

नीलोऽग्निरासीत् कमलोद्भवोत्थः
कामः पुनः श्रीरमणाद् रमायाम् ।
प्रद्युम्ननामाऽभवदेवमीशात्
स स्कन्दतामाप स चक्रतां च ॥ ७४ ॥

पूर्वं हरेश्चक्रमभूद्धि दुर्गा
तमःस्थिता श्रीरिति यां वदन्ति ।
सत्वात्मिका शङ्खमथो रजःस्था
भूर्न्नामिका पद्मभूद्धरेर्हि ॥ ७५ ॥

गदा तु वायुर्बलसंविदात्मा
शार्ङ्गश्च विद्येति रमैव खड्गः ।
दुर्गात्मिका सैव च चर्मनाम्नी
पञ्चात्मको मारुत एव बाणाः ॥ ७६ ॥

एवं स्थितेष्वेव पुरातनेषु
वराद् रथाङ्गत्वमवाप कामः ।
तत्सूनुतामाप च सोऽनिरुद्धो
ब्रह्मोद्भवः शङ्खतनुः पुमात्मा ॥ ७७ ॥

तावेव जातौ भरतश्च नाम्ना
शत्रुघ्न इत्येव च रामतोऽनु ।
पूर्वं सुमित्रातनयश्च शेषः
स लक्ष्मणो नाम रघूत्तमादनु ॥ ७८ ॥

कौसल्यकापुत्र उरुक्रमोऽसा-
वेकस्तथैको भरतस्य मातुः ।
उभौ सुमित्रातनयौ नृपस्य
चत्वार एते ह्यमरोत्तमाः सुता ॥ ७९ ॥

|| ८० ||

सङ्कर्षणाद्यैस्त्रिभिरेव रूपै-
राविष्ट आसीत् त्रिषु तेषु विष्णुः |
इन्द्रोऽङ्गदे चैव ततोऽङ्गदो हि
बली नितान्तं स बभूव शश्वत् || ८० ||

येऽन्ये च भूपाः कृतवीर्यजाद्या
बलाधिकाः सन्ति सहस्रशोऽपि |
सर्वे हरेः सन्निधिभावयुक्ता
धर्मप्रधानाश्च गुणप्रधानाः || ८१ ||

स्वयं रमा सीरत एव जाता
सीतेति रामार्थमनूपमा या |
विदेहराजस्य हि यज्ञभूमौ
सुतेति तस्यैव ततस्तु साऽभूत् || ८२ ||

इत्यादिकल्पोत्थित एष सर्गो
मया समस्तागमनिर्णयात्मकः |
सहानुसर्गः कथितोऽत्र पूर्वो
योयो गुणैर्न्नित्यमसौ वरो हि || ८३ ||

पाश्चात्त्यकल्पेष्वपि सर्गभेदाः
श्रुतौ पुराणेष्वपिचान्यथोक्ताः |
नोत्कर्षहेतुः प्रथमत्वमेषु
विशेषवाक्यैरवगम्यमेतत् || ८४ ||

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते

श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णये

सर्गानुसर्गलयप्रादुर्भावनिर्णयो नाम

तृतीयोऽध्यायः

--- ००० ---